

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIWDIŃ INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

QARAQALPAQ TILINDE «BET» KOMPONENTLI SOMATIKALIQ TEŃEWLERDIŃ QOLLANILIWÍ

Shinnazarova Saodat Jubatqanovna,
Ajiniyaz atındaǵı NMPI, Qaraqalpaq tili kafedrası, filologiya ilimleriniń kandidantı docent Nókis qalası.
Saodat75@mail.ru

Annotaciya. Maqalada somatimlik teńewler quramındaǵı birliklerdiń tilde qollanılıwı úyrenilgen. Somatizmlerdiń predmetke uqsatılıp, teńew xızmetinde keliwine somatizm+zat-nárse (predmet) tipindegi mısallar analizlengen.

Tayanış sózler. Teńew, stilistikalıq figura, somatizm, somatimlik teńewler.

Qaraqalpaq tilinde teńewler-stilistikalıq figuralardan biri. Teńewler menen frazeologizmlerdiń lingvistikalıq xızmetleri ayırım-ayırım parıqlarǵa iye bolsa da, olardıń birden bir uqsaslıq tárepi turaqlasqan sıpatqa iye bolıwında. Frazelogizmlerdegi qatań principlerden biri – onıń komponentleriniń turaqlılıǵında hám keń tanımалılıǵında, qollanılıwınıń jedelligi menen birge, tildegi tayar túrindegi birlik ekenliginde. Teńewler ushın da usı sıpatlar tiyisli. Sebebi, teńelip atırǵan predmette sol predmettiń xalıq ushın burınnan tanıs ekenliginde hám ekinshi predmetke uqsaslıǵı da názerde tutıladı.

Somatikalıq frazeologizmlerdiń tábiyatı haqqında avtor óz arnawlı maqalasında da tómendegishe pikirlerdi usınadı « Frazelogizmler quramında bir qatar birlikler tirek wazıypasın atqarıp keledi. Adam tábiyattaǵı qubılıs, háreket, ózgerislerdi denesine, dene múshelerine salıstırıw, ańǵarıw arqalı belgili juwmaq shıǵarǵan»[5.238-243]. Demek, bul pikir adamnıń bet dene múshesine de qatnaslı.

Qaraqalpaq tilinde adam dene músheleri atamaları, yaǵnıy somatikalıq birlikler de basqa predmetlerge uqsatılıp hám teńep, salıstırıp kórsetiliw jaǵdayı ónimli. Somatikalıq teńewler awızeki sóylew tilide, ásirese folklorlıq shıǵarmalar tilinde kóplesh ushırasadı. Mısalı, epostanıwshı ilimpaz Q. Maqsetov qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı teńewler boyınsha: «Qaraqalpaq eposları tilinde teńewler jiyi ushırasadı, olar jırawlar tárepinen obrazǵa, xarakterge biypárwa paydalanıla bermeydi, al kórkem súwretlewdiń bahalı quralı bola otırıp, olardı ashıp beredi» [1.164] – dep kórsetedi. Mısalı: Awız-murnı oymaqtay, sóylegen sózi qaymaqtay [2.33.]. Mısalda awız dene múshesiniń zat-nárse ataması, sonıń ishinde oymaqqı teńgeriliwi - bul tosınnan emes. Oymaqtı tigiwshilikte qollanılıp, ol tigiw tikkende iyne kirip zıyan etpewi ushın barmaqqa kiydiriletuǵın arnawlı buyım túri. Onıń da awız

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIVDIN INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

júdá kishkene hám barmaqqa kiyiliwine qolaylılıǵı esapqa alınıp, usı uqsashlıq ózgesheligine qaray adam múshesi awız oymaqqqa teńelgen.

Qaraqalpaq tilinde bet dene múshesine baylanıslı teńewler de oǵada kóplep ushırasadı. Onı komponentleriniń birigiwshiligi boyınsha eki toparǵa bólip qarastırıwımızǵa boladı:

1. somatizm+zat-nárse (predmet);

2. somatizm+ somatizm.

Somatizmlerdiń predmetke uqsatılıp, teńew xızmetinde keliwine *somatizm+zat-nárse (predmet)* tipine tómendegi mısallardı keltiriwimizge boladı:

Beti zaǵaraday - zaǵara qaraqalpaq xalqınıń milliy taǵamı, nannıń júweriden islengen bir túri. Zaǵara nannıń kórinisi adam beti sıyaqlı dóńgelek, pisik zaǵaranıń ústi tompayıp shıǵıńqı bolıp turadı. Adamnıń bet álpetiniń dóńgelekligi hám ayırımlardıń eki betiniń tompayıp turıwına qaray usı nan túrine teńeledi.

Beti shórektey - shórek te nan túri bolıp, tandırda qızarıp pisedi. Adamnıń betiniń suwıqqa qızarıp turıwı, yamasa tábiyiy túrde qızarıp júriwine baylanıslı qollanıladı.

Eki beti shıjıqtay - bunda da bet dene múshesi hámmege keń túrde tanıs, xalıqtıń kúndelikli turmısında paydalanılatuǵın taǵam túri, onıń tayarlanıw basqıshı názerde tutılǵan. Shıjıq maldıń sharbı mayı, yaki balıqtıń mayınan quwırılıp islenetuǵın túri. Adamnıń beti jiltırap tursa usı shıjıdırılǵan shıjıq mayına teneledi.

Beti qasıqtay - qasıq asxana buyımı, onıń kishkenelegi, adamnıń betiniń kórinisiniń de kishi bolıwına baylanıslı qollanıladı.

Eki beti lopayday - lopay sózi búgingi kúnde usı sıyaqlı teńewlerdiń quramında saqlanıp qalǵan, qollanılıwı boyınsha siyrek qollanılatuǵın leksikaǵa kiredi. Ádette, qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde «lopay - asıqtıń úlken túri, bul baspaq, tana, buǵa, ógiz, sıyr hám iri shaqlı haywanlardıń ayaǵında boladı, bulardıń asıǵın lopay deydi» - dep kórsetiledi. Demek, lopaydıń birinshi mánisi maldıń ayaq súyeginiń ataması bolsa, ekinshi mánisi usı súyekten «asıq balalar oyını»nda paydalanılatuǵın asıqtıń bir túriniń ataması. [3.251.]. Bunda lopaydıń kórinisiniń sopaqlıǵı hám onıń betke uqsashlıǵı itibarǵa alınǵan.

Beti awırıqtay - eki beti salbırap turǵan adamnıń beti awırıqqa teńeledi. «Awırıq - shiy toqıw ushın ılaydan yamasa kesekten sopaqlay etip islengen, belinen jip baylaw ushın arnawlı islengen zat, qural» [4.234.]. Awırıq tábiyiy sopaq kóriniste bolǵan sıypaq taslardan da islenip, adamnıń beti sozińqı, sopaq túrde bolsa, usı toqıw buyımı awırıqqa teńelip aytıladı.

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Beti aytabaqtay - «aytabaq oyımı» - bul jaslar tárepinen oynalatuǵın milliy oyın. «Oyın nawrız bayramlarında, haytta, toylarda erjetken qız-jigitler tárepinen túnde yaki keshqurım oynalǵan. Oyınıń shárti boyınsha gileń qızlar sheńber jasap, betlerin tabaq penen kórsetpey tosıp turadı. Ortada bir jigit turadı. Ol óziniń jaqsı kóretuǵın qızın sol dóńgelekenip, betin tabaq penen jasırıp turǵan qızlardıń arasınan tawıp alıwı kerek. Eger jigit nabada qızdı basqa menen aljastırsa, onda qız jeńgesi jigitke shárt qoyadı, al jigit sol moynına qoyılǵan shártti orınlawı kerek. Kerisinshe, qız da óz jigitin taba almasa qızǵa da shárt qoyıladı. Oyın qız jeńgesi hám jigit aǵası tárepinen basqarılıp barılatuǵın bolǵan. Oyınıń arnawlı aytımı bolıp:

Aytabaq, aytabaq,

Jaypaq tabaq, jay tabaq,

Óz yarıńdı tawıp al,

Súygen yarıń qay tabaq? - dep dawıslap ayılatuǵın bolǵan» [4.27.]. Tiykarınan tabaqtıń aytabaq degen túri joq, bul oyın aydıń jaqtısına oynalatuǵın bolǵanlıqtan aytabaq, - dep atalıp ketken.

Sunday-aq, somatizm+somatizm tipine tómendegi mısallardı keltiriwge boladı.

Beti bótekedey - adamnıń ishki dene aǵzalarınan biri bóteke bolıp, sanı eki dana, bet te sanı boyınsha ekew. Bóteke kórinisi boyınsha sopaq, adam beti bultıyıp hám salbırıp tursa bótekege teńeledi. Qaraqalpaq tilinde bóteke sózi tek somatizmlik teńew wazıypasında jumsalıp qoymastan, tabulıq sıpatqa da iye. Jas analar balaların erkeletip «bótekem», - dep atawı hám betiniń salbırıp otırıwına baylanıslı usılay atawı, keyin ala usı erkeletiwshi sóz balaǵa ekinshi isim sıyaqlı atalıp ketedi.

Beti bawırday - bawırda adamnıń ishki múshesi, qızǵısh qońır reńde. Adamnıń betiniń tegis, jiltırap hám qızarıp turıwına baylanıslı ayıladı.

Beti bezdey - ádette, bez de adam múshesine baylanıslı birlik. Bez adamlarda da, haywanlarda da boladı, jewge ruqsat etilgen haywanlardıń bezi jaramsız bólegi sıpatında alıp taslanadı, onnan awqatlıq retinde paydalanılmaydı. Usı tárepine qaray *bez bet* metaforası, *beti bezdey* teńewleri de uyatsız, arsız adam mánilerin ańlatıp, turaqlasqan sıpatqa iye. Demek, bet somatikalıq kodında uyat koncepti bar.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalqı somatikalıq frazeologizmlerde, teńewlerde burınnan milliy sana-sezimine tereń sińip ketken buyımlardan, ózleri ushın tanıs bolǵan uǵımlardan sheber paydalanǵan. Somatimlik teńewler adamzat oy-pikiriniń ónimi sıpatında ózleri tárepinen dóretilip, xalıqlıq sóz baylıǵı sıpatında búgingi kúnimizge jetip kelgen. Ayırım somatikalıq teńewler quramındaǵı birlikler

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

tilde qollanılıwı boyınsha jedel bolmasa da, teńewlerdiń quramında óz semantikasın saqlap qalǵan.

ÁDEBIYATLAR:

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент: «Фан», 1965. – Б. 194.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 27-Том. «Ер Зийўар». – Нөкис: «Илим», 2011. – Б.33.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. III-том. - Нөкис: «Қарақалпақстан»,1988. – Б.251.
4. Shinnazarova S.,Qayıpnazarova M. Qaraqalpaq tilinen dialektologiyalıq materiallar. - Nókis, NMPI kishi tipografiyası. 2024, B.27.
5. Shinnazarova Saodat Jubatkhanovna. Relationship of language and kulture in linguokulturology.//Miasto przysfosci. ISSN:L:2544-980X. Table of Content-Volume 35(May 2023).(238-243)
6. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I-том. - Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2023. Б.234.